

LAUREN HACKWORTH PETERSEN &
PATRICIA SALZMAN-MITCHELL

Mothering and Motherhood in Ancient Greece and Rome.

Austin: University of Texas Press, 2012.

260 pàgines.

Aquest volum és, en part, el resultat dels treballs presentats a la reunió anual de la Maternitat APA / AIA, secció *Motherhood in the Ancient World* (2007); quatre de les deu aportacions (Taraskiewicz, Strong, Jones i Lively) es van presentar en aquesta ocasió, mentre que les altres sis (Lee, Hong, Tzanetou, Augoustakis, Salzman-Mitchell i Woodhull) van ser encarregades *ad hoc* per Hackworth Petersen i Salzman-Mitchell, a cura de les quals ha estat l'edició de l'obra completa.

Des que s'engegaren els *Women's Studies*¹, un gran nombre d'acadèmics s'ha dedicat a la investigació relativa a la maternitat en el món antic. Tanmateix, la bibliografia n'és gairebé infinita i no sempre d'un valor extraordinari, i el tema en qüestió, extremadament delicat, d'altra banda, no poc sovint s'ha vist plegat a interpretacions forçades, conscients i inconscients, per una part de la crítica de caire feminista, especialment sensible a aquelles qüestions que atenyen la notòria i freqüentment criticada misogínia grega. Misogínia que, de vegades, semblaria fregar la ginofòbia, si no la matrofòbia directament².

La maternitat i el fet de «ser mares» en el món antic s'insereix entre aquells arguments – al nostre parer – tan genèrics i multifacètics que no pot (ja) trobar-se empresonat dins dels estrets límits imposats per les pàgines d'una monografia. No obstant això, creiem que no s'ha de renunciar *a priori* a parlar de la maternitat en el món antic, a condició d'establir unes «regles del joc»: evitar categories, conceptes i preconceptes moderns (tabús, *in primis*); guardar-se dels estereotips i simplificacions d'inspiració psicoanalítica; no donar per suposada la misogínia *a priori* i costi el que costi; desconfiar del comparatisme fàcil; no pretendre trobar qui

1 Per a una breu història d'aquest camp d'investigació relativament nou, que amb els anys s'ha enriquit amb eines específiques (revistes, col·loquis, exposicions) i fins i tot d'ensenyaments acadèmics, denominats col·lectivament i de forma genèrica als Estats Units, de fet, *Women's Studies* (o *Gender Studies*), assenyalem, a tall d'exemple: Levy 1993; Pomeroy, 1984; Culham, 1987; Dixon, 1988; Demand, 1994; Walcot, 1996: 91, 101 s., Schmitt-Pantel, 1997 (aquests tres treballs fan referència particular a la història antiga); Cascajero, 2002; Cid López, 2009; Cid López, 2010 (a Espanya assistim a un creixent interès pels estudis de gènere, per al món antic assenyalem en particular l'activitat del Grupo de Investigación Deméter, Historia, Mujeres y Género de la Universidad de Oviedo); Frontisi-Ducroux, 2004 (amb especial referència als treballs relatius a la iconografia clàssica); Cova, 2005 (principalment per a l'època contemporània); Schmitt Pantel, 2009 (amb una part significativa del volum dedicada als *Gender Studies* relatius a la Grècia antiga en els anys vuitantes i norantes, 23-48). Alguns exemples particularment eloqüents dels excessos «feministes» en l'estudi de les dones en el món antic són, per exemple: DuBois, 1988; Rabinowitz-Richlin, 1993; DeForest, 1993, Madrid, 1999, Ruether, 2005; Rigoglioso, 2009.

2 Per a la pressumpta matrofòbia d'Electra, vegeu Madrid, 2001: 253.

sap quines arrels ni reconstruir la vida de cada dia; cercar no fer dir a les fonts més del que realment diuen. I no parlar de món «greco-romà»³.

Com s'ubica aquesta nova aportació amb ambicions «generalistes»⁴ de l'estudi de la vida de les dones (especialment de les mares) en el món antic dins del panorama descrit?

Té – al nostre entendre – alguns punts febles, en part potser conseqüència de la postura fortament nordamericana a la recerca (la incapacitat de proposar interpretacions originals, tal vegada encara ancorades a fàcils suggeriments psicoanalítics, la manca d'una distinció clara entre els móns grec i romà dins d'algunes de les contribucions i, sobretot, el fet de limitar-se sovint a la bibliografia en anglès, tot oblidant, en particular, gran part de l'escola francesa⁵, molt activa en aquesta àrea, i la italiana), però també alguns punts forts (l'intent de comprendre les complexes dinàmiques públic / privat, la voluntat d'investigar diferents tipus de maternitat i la interdisciplinarietat).

Avancem per ordre. El volum comença amb una introducció llarga i detallada, escrita a quatre mans per les dues editores. Que el paper de la dona com a mare a les fonts literàries gregues i llatines sigui un tema poc tractat sembla una afirmació que no pot ser compartida (només cal pensar en Nicole Loraux, esmentada sols de forma marginal en algunes contribucions i quasi mai en els originals francesos⁶). A més, és qüestionable que les mares de la «Classical Antiquity» hagin exercit una gran influència com a «reproductive bodies of society and, in many cases, of culture» (p. 2).

Proposar, doncs, un paral·lelisme entre Claudia (romana, «històrica») i Medea (grega, «mitològica»), indicades com a arquetips de comportament femení, a través

- 3 En aquest punt cal fer alguns aclariments ràpids sobre certs problemes metodològics freqüents en treballs d'aquest tipus: d'una banda, la barreja objectiva d'elements heterogenis que, sobretot a partir de cert moment de la història, està present al món antic; d'una altra la culpable (mandrosa?) barreja d'elements heterogenis presents en molts treballs sobre l'Antiguitat anomenada «greco-romana». El món «greco-romà» és una abstracció moderna aberrant. Així com «la dona grega en el sentit de panhel·lènica esdevé més que mai una abstracció per a ús turístic» (Arrigoni, 1985: XIX.). Per no parlar, a més a més, de les enormes diferències que hi ha tant dins del món grec (hi ha bàsicament una visió «atenocèntrica», però Atenes no representa la totalitat de Grècia) com del món romà, i de les òbvies diferències que distingeixen les diferents èpoques. Grècia i Roma són realitats absolutament distintes, i com a tals han de ser tractades. O, almenys, ha de fer-se un esforç conscient en aquest sentit, per intentar no escriure sobre les dones, ja siguin gregues o romanes, més del que els seus «autors» van escriure sobre elles.
- 4 En el mateix any han aparegut almenys dos més, per donar una idea dels ritmes i la quantitat de producció: MacLachlan, 2012; James & Dillon Malden, 2012.
- 5 L'escola francesa de Louis Gernet i Jean-Pierre Vernant, que en nom de la interdisciplinarietat i del comparativisme, han aplanat el camí per a una «peculiar kind of research in classics, inspired by anthropology or claiming a connection with it more than with the philological tradition» (Sissa, 1995: 168). A Itàlia, l'ensenyança francesa ha estat fecundament conreada sobretot a Toscana, gràcies a estudiosos com Maurizio Bettini (Universit  di Siena, Centro Antropologia del Mondo Antico) i Riccardo Di Donato (Universit  di Pisa).
- 6 Loraux, 1985; Loraux, 1989; Loraux, 1990; Loraux, 1993; Loraux, 1999. Però la bibliografia de l'estudiosa francesa és il·limitada. Altres exemples, a més d'aquells que s'esmentaran tot seguit: Bodiou *et al.*, 2005; Damet, 2011. Idees interessants també en obres com: Raffaelli i Danese, 1995; Beltrametti, 1997.

del qual es construiria culturalment grega i romana, sembla del tot fora de lloc. A partir d'aquí es pot comprendre clarament la mena d'estudis en què se situa el volum: Dixon, 1988 i Demand, 1994, principalment.

Important i interessant, tanmateix, és la idea de cercar diferents tipus de maternitat a Grècia i Roma; així com l'intent d'investigar el sentit públic de la maternitat i la complexa interacció entre públic i privat (fins i tot si no es fa palès amb la claredat necessària que, especialment pel que fa a un tema com aquest, no sols les diferències entre Grècia i Roma, sinó també entre la Roma republicana i la Roma imperial, són molt significatives).

Sense voler entrar en massa detalls, el segon paràgraf de la introducció del títol «Ideals and Realities of Motherhood», ofereix una visió molt idíl·lica del paper de la mare dins la família (s'hi donen alguns exemples de representacions vasculares per demostrar l'harmonia de la vida quotidiana i la centralitat de la figura materna. Ja va bé, però què dir, emperò, de la famosa hídria de 490 aC que representa Amfiarau i Erífila? Només per citar l'exemple més eloqüent).

Per no parlar de la inscripció d'un sarcòfag del s. II-III dC, a la qual un marit exalça la dona que ha alletat els fills. El comentari n'és el següent (p. 8):

the image he projects of his wife is of the genuine, intimate, and selfless bond a mother nurtures her own offspring. Here we observe the private experience of nursing made by a male. The evocation of the female body in the act of breast-feeding is poignant as a sign of female virtue and, by extension, the family's good name.

Això seria emblemàtic de la situació a Roma, o també a Grècia? Diguem-ne que només a Roma; per quin període històric, exactament? La datació s'hi indica clarament, però el comentari (reproduït aquí només parcialment) no sembla limitar-se a aquest context històric particular. A què, doncs, posar un exemple similar? L'actitud cap a la lactància materna abans de l'era imperial és – francament – tota una altra història; afirmacions d'aquest tipus, en gran part fora de context, només poden ser enganyoses i tendencioses.

Un punt de gran interès i actualitat ateny la modalitat a través de la qual interpretar els pocs testimoniatges directes deixats per les mares, dins de testimoniatges (escrits i no escrits) deixats per barons. És possible reconstruir una vivència real? En la nostra opinió, amb la precaució que escau, és possible avançar hipòtesis (que han de romandre, emperò, com a tals). Tenint en compte el doble aspecte públic i privat de la maternitat, interdependents en una relació d'oposició i complementarietat, segons les autores és possible reconstruir la vida quotidiana de les dones del passat. Hi manca, emperò, una reflexió metodològica sobre el tema.

Arribem a les contribucions individuals. Fidels a la intenció programàtica del recull, alguns articles han focalitzat la recerca en aspectes aparentment secundaris, però particularment reveladors pel que fa a una hipotètica vivència de les mares de l'època: el paper de la roba durant l'embaràs (Lee), els rituals religiosos en els quals les mares estan involucrades (Taraskiewicz), les relacions entre les prostitutes i les seves filles (Strong). D'altres han pres camins marginals, que han menat a resultats

interessants: la maternitat de Cleòpatra (Jones), les «altres» mares a l'èpica de l'època flàvia (Augoustakis) i el paper de les mares als monuments de l'època imperial (Woodhull). Aquests ens pareixen les contribucions més dignes de menció.

«*Maternity and Miasma. Dress and the transition from parthenos to gyne*» de Mireille Lee i «*Matherhood as Teleia: Rituals of incorporation at the Kourotrophic Shrine*» d'Angela Taraskiewicz tenen en comú, concretament, el fet d'utilitzar (també) fonts de tipus arqueològiques.

«Pregnancy may be seen as a kind of performance, and maternity dress a sort of costume» (p. 24): a partir d'una idea interessant (reconstruir de la funció social de la roba durant l'embaràs, entesa com un «ritus de pas» durant el qual la dona, sobretot la primípara, ja no és i no és encara), les conclusions no són especialment originals (Morizot⁷, com la mateixa autora assenyala, ja havia arribat a les mateixes conclusions, especialment en relació amb el famós relleu de Equinos i el significat de l'ofrena de vestits a Artemis). Pel que fa al material utilitzat, Lee parla de les fonts literàries, epigràfiques i iconogràfiques, però bàsicament només aquests últims han estat preses en consideració (una petita observació: es pot estar tan segur que el relleu votiu representat a la Figura 2.4 commemora un part dut a bon fi?); i indica un espai cronològic comprès entre l'època arcaica i l'hel·lenisme, però sense tenir en compte l'enorme diferència d'actitud cap a la representació «explícita» de l'embaràs entre les èpoques preses en consideració (per l'època arcaica i clàssica són pràcticament inexistent, i aquesta serà una raó).

Que la vida de la dona a Grècia es caracteritza per una sèrie de «rolestatues» (*parthenos, nymphe, gyne*) és cosa ben coneguda, però mentre les dues primeres etapes han estat àmpliament analitzades, els moments rituals que marquen la transició d'esposa promesa a dona adulta integrada de manera permanent a la nova casa han rebut menys atenció i són objecte del detallat i ben estructurat estudi d'Angela Taraskiewicz, del qual s'assenyala en particular l'encertada elecció del material arqueològic «de nínxol» sotmès a examen i la seva interessant interpretació⁸.

La tercera aportació és «*Collaboration and Conflict. Discourses of Maternity in Hippocratic Gynecology and Embryology*» de Yurie Hong. Estudi dens i precís, de caire principalment filològic, en el qual l'autora, basant-se en *De morbis muliebribus Liber I, De genitura* i *De natura pueri*, pren alguns elements per a delinear la construcció cultural i social, no sols del cos de la mare, sinó també de la relació entre mare i fetus, en absolut evident, en efecte, caracteritzada per una ambivalència fonamental, doblement lligada a les ansietats i les pors de les dones, tant en el moment del part com a les fases successives. Sorpren, potser, amb la gamma de materials tan àmplia com la que posen a disposició els metges hipocràtics, que la contribució comenci amb una citació de Sorà, metge de Efes actiu a Roma entre els segles I i II dC⁹.

7 Morizot, 2004. On són, a més a més, a la bibliografia: Vernant, 1985; Vernant, 1990; Bettini, 1998? I Ducaté-Parmann, 2005?

8 Fins i tot en aquest cas, però, manquen referències bibliogràfiques importants: Rudhardt, 1990; Pirenne-Delforge, 2004; Pirenne-Delforge, 2005; Pirenne-Delforge, 2010. A tall d'exemples hi assenyala també Bodiou i Mehl, 2009.

9 Sense voluntat reiterativa: hi manquen, per exemple: Manuli, 1980, Manuli, 1983; Sissa, 1983; Andò, 1995; Bonnard, 2004; Dasen, 2002; Dasen, 2007. L'únic italià citat, d'altra banda, té el nom equivocat.

Passem a «Citizen-mothers on the tragic Stage» d'Angeliki Tzanetou:

This overview of select examples of motherhood in plays that mostly concerns Athens has sought to establish an argument regarding the import of female citizenship for outlining the range of representations of mothers in tragedy. This is the first step toward establishing the parameters that define the maternal authority in drama at large. As such, its validity must be further tested and analyzed within the context of plays that portray maternal agency within a wider range of settings, including the household and religion, as well as war and politics.

Les paraules finals indiquen clarament els propòsits i els resultats d'aquesta contribució tan ambiciosa, que no brilla per la seva originalitat. Hom no hi sent – al nostre parer – una especial necessitat d'articles dedicats a temes de tan gran abast, ja àmpliament tractats en el passat (l'escola francesa, en primer lloc, que hi manca). D'altra banda, hom ha volgut inserir Aristòfanes al tractament – important, però el tema era ja massa gran –; mentre que es passa per alt el discurs – importantíssim, si es considera la seva acció sobre la ciutadania – dels filòsofs)¹⁰.

Tot just sobre la base d'allò que s'ha afirmat, em sembla molt més interessant una aportació com ara «Working Girls. Mother-daughter Bonds among ancient Prostitutes» d'Anise Strong. L'autora tracta d'investigar un tipus particular de relació amb tendència a quedar silenciada i/o descurada a les fonts (l'existent entre mares i filles) dins d'un tipus de família fortament anòmala (la d'una prostituta, on manca una figura masculina de referència). La literatura sobre el tema és, òbviament, molt escassa, i es limita substancialment a alguns fragments còmics, alguns passatges de Llucià de Samòsata, i alguns actes judicials; però és sens dubte important l'intent d'interpretar-la, a la recerca de quelcom veritablement nou. Que els resultats es queden al terreny de la hipòtesi? Paciència. L'únic límit d'aquesta contribució – si realment hom hi vol trobar-ne un – no és tant el fet d'haver posat en conjunt una documentació heterogènia per època i llocs (des de la Grècia clàssica a l'Egipte romà; tenint en compte el poc de material disponible és inevitable), sinó el fet d'haver insistit massa sovint en conceptes com ara «Greek and Roman families», «Greek and Roman societies», «Greek and Roman poetry», «Greek and Roman fiction», «Greek and Roman fathers», «Greek and Roman women». Llucià és definit com a autor greco-romà.

Passem a «Tenderness or Taboo: Images of Breast-feeding Mothers in Greek and Latin Literature» de Patricia Salzman-Mitchell. Personalment em sembla la contribució més controvertida. L'article comença amb una citació d'un vell article de Larissa Bonfante. Com a data de publicació apareix el 1997, però evidentment s'hi ignora el fet que es tracta de la traducció gairebé literal d'un article publicat en italià el 1989¹¹. Freud s'hi cita a la bibliografia. El punt de partida és el «tabú» del

10 Loraux, 1981; Loraux, 1993; Loraux, 1996; Campese, 1983; Campese, 1997; De Polignac, 1984; De Polignac, 1998; Ernoult, 2009; Schidt-Pantell, 2009.

11 Bonfante, 1989; Bonfante, 1997.

nu, respecte al qual s'evitava representar la nuesa de dones «respectables» per un suposat poder «màgic» associat amb la visió dels pits nus. Aquesta teoria, proposada de fet per Bonfante, sovint ha estat represa, de manera potser excessivament acrítica, per successives generacions d'estudiosos, com, per exemple, Gualerzi, 2005 i Laskaris, 2008. Cal dir que Salzman-Mitchell difereix en part amb propostes originals, però en la nostra opinió força discutibles; per altra banda, la mateixa autora a l'obertura del seu treball declara, respecte als treballs de Bonfante, que ella

will go even further in this line of thought and propose that while usually emphasizing the unique bond forged between mother and nursling, at the same time these images are surrounded by the male fear of otherness; male authors express discomfort regarding a practice that seems unknown, even taboo, with a hue of incest, close to the animal side of nature rather than to the civilized world, and present women as mysterious, polluting, dangerous, and different.

Idees com aquestes han de considerar-se ja obsoletes, a la recerca de solucions menys «reduïdes» i més lliures de prejudicis. Aquest argument es connecta amb l'absència gairebé total d'imatges, en part també a causa del fet que les dones en l'Antiguitat no alletaven els seus fills personalment (activitat poc noble, poc aristocràtica, molt fatigosa...). Això és sens dubte cert per a les dones de l'època imperial, com ho testimonia Sorà, però pel que fa a les dones gregues i a les romanes d'època republicana s'obre un capítol il·limitat... Un problema comú en aquesta mena d'estudis és el fet de mesclar elements que han d'estar degudament separats i posats en context (se subratlla que seria convenient fer una distinció entre el món grec i el món romà, sobretot quan es tracta de ginecologia, ja que la nostra principal font, juntament amb el *Corpus Hippocraticum*, és Sorà, un autor original d'Efes, però en exercici a Roma en època imperial). Finalment, volem destacar que de Bonfante és sens dubte el mèrit d'haver posat sobre la taula un tema culpablement descurat, com ara la iconografia de les mares lactants, que ofereix valuosíssims punts de reflexió, però en general qui ha vingut després d'ella en aquests estudis no ha sabut, en la nostra opinió, explotar adequadament la seva important herència. Finalment, de debó causa perplexitat per la interpretació en clau incestuosa i *voyeur* del conegut passatge de la *Iliada* XXII 79-84, en què els protagonistes són Hèctor i Hècuba.

Una aportació interessant i ben reeixida, sobretot pel tema restringit i el domini de la matèria, és «*Mater Patriae*. Cleopatra and the Roman Ideas of Motherhood» de Prudence Jones. Cleopatra fou mare de quatre fills: el primer, Cesarió, suposat fill de Juli Cèsar, i els altres tres fills de Marc Antoni. Octavià, emperò, va fer tot el possible per ocultar el seu «ser mare» davant del poble romà, que havia de percebre-la com un enemic despietat (a tal fi, en el pla de la propaganda, insistia en un canvi de papers dins la parella de Marc Antoni i Cleòpatra: feminitzat ell, masculinitzada ella). Però «Octavian does seem to have taken a lesson from Cleopatra» (p. 178): la figura de *materfamilias* i de *Mater Patriae* que constituí Lívia n'és la prova. És convincent la tria de la documentació analitzada i el paral·lel entre Isis i Cleòpatra.

Totes les contribucions posteriors es refereixen exclusivament al món romà. «*Mater Amoris. Mothers and Lovers in Augustan Rome*» de Genevieve Liveley és una contribució «estranya» (se m'ha de perdonar: No puc trobar un adjectiu més apropiat que aquest). El principi i, en general, l'estructura d'aquest són indubtablement, molt originals: l'autora construeix la seva aportació a partir d'un article «Modern Love: Truly, Madly, Guiltily» d'Ayelet Waldman, aparegut en 2005 al *New York Times*, que va provocar «fierce debate among women on both side of the Atlantic – fueling arguments in and out of the media about hot moms, MILFs («mothers I'd like to fuck»), the yummy mummy [...], and the character of (post)modern motherhood» (p. 185). Es tracta de l'eterna qüestió de la mare «bona» i la mare «dolenta», analitzada des del punt de vista de les expectatives socials al voltant de la maternitat (l'amor que tot ho abasta i la dedicació envers els fills concebuts com irreconciliables respecte a la satisfacció sexual: la bona mare, simplificant, no pot ser la mare «sexy»). Liveley es pregunta com es posiciona la Roma d'August, pel que fa a aquestes qüestions, utilitzant tant fonts literàries com iconogràfiques, i conclou (p. 200) que, sempre dins d'un marc general en el qual les relacions genitorials tenen prioritat sobre les relacions conjugals,

we see in the literature and art of this period both the idealization and the eroticization of motherhood. We see the fusion and occasional confusion of mother and lover in the many figures of the Augustian *mater amoris* – *magna mater* and founder-mother of the modern MILF and yummy mummy.

Un altre tema tractat poc sovint i de gran interès és el de les mares no romanes a l'èpica romana (en concret de l'èpica flàvia), que s'hi desenvolupa a l'única contribució d'un autor masculí, Antony Augoustakis, titulat «*Per hunc utero quem linquis nostro. Mothers in Flavian Epic*». En anglès el joc de paraules (m)others és particularment feliç, i sobre aquest punt *breviter* es configura l'article en qüestió. L'autor també explica per què és important seguir aprofundint en aquest període històric: «a big empire that reaches its peak, with growing anxiety concerning its future, and a profound questioning of the Vergilian aphorism *sine fine*» (p. 219). Mentre que l'èpica de l'època d'August tenia com a objectiu principal dibuixar els orígens de Roma, entesa com a centre del món, a l'èpica de l'època flàvia es fa més urgent el problema de la confrontació amb els pobles itàlics. És una qüestió de construcció de la identitat, que també passa a través d'una categoria «doblement altra»: la de les dones / mares (de vegades pintades com personatges constructius, de vegades com personatges destructius). Al final es fa una breu referència a la iconografia: és interessant observar que en aquest període són menys freqüents les referències a la maternitat, en clar contrast amb les representacions de l'*Ara Pacis* (aquí, és important la relació amb els dos articles anteriors).

Quan Marcel, nebot d'August i el seu hereu favorit, va morir sobtadament en 23 dC, la seva mare Octàvia feu completar el pòrtic dissenyat amb el fill, el *Porticus Octaviae*, on va fer afegir una al·lusió al seu precoç dol: es tracta de la primera obra arquitectònica dissenyada per una dona a Roma. Octàvia, d'altra banda, és la

primera d'una llarga sèrie de mares emperadrius que patrocinen els monuments de la capital. Margaret Woodhull, a «Imperial Mothers and Monuments in Rome», proposa, d'una manera innovadora, la lectura de cinc monuments construïts per o per a les mares, no presos individualment, sinó en conjunt,

as a measure of the dynastic strategy that defined the imperial woman by her role as mother producing successive generations of Rome's heirs [...] The picture that emerges from considering these buildings within the framework of imperial motherhood modifies a prevailing scholarly view that sees the power of the imperial mother waning in the second century of empire – instead arguing for her continued potency as a stabilizing presence in succession politics (pp. 225 s.).

Amb aquest intent de revisar velles postures consolidades amb el temps, però potser pendents de superació, es conclou feliçment l'obra.

Per concloure, expressar una opinió de conjunt sobre aquest recull no és tasca fàcil, ja que les contribucions individuals semblen de nivell significativament diferent. Els millors resultats es troben sens dubte a les aportacions que aborden temes més marginals i restringits, reeixint a alliberar-se dels lligams del passat i proposant nous arguments i propostes originals. Moltes, massa, les llacunes bibliogràfiques¹².

Giulia Pedrucci
Universitat de Bolonya

12 Aquesta ressenya ha estat traduïda al català per Rubén Montañés a partir del seu original en italià.